https://www.doi.org/10.31918/twejer. 2253.4

e-ISSN (2617-0752)   p-ISSN (2617-0744)

زێدەڕۆیی لە گێڕانەوە مێژووییەکان لە بارەی کەسایەتیی (الحجاج کوڕی یوسف الثقفي) (٤٠-٩٥ک/٦٥٩-٧١٤ز)

م. ی. تابان صباح پیربالْ

کۆلێژی ئاداب/ بەشی مێژوو

taban.perbal1@su.edu.krd

پ. د. فایزە محمد عزت

کۆلێژی ئاداب/ بەشی مێژوو

fayze.izzat@su.edu.krd

پوختە

(الحجاج کوڕی یوسف الثقفي) یەکێکە لە کەسایەتییە دیارەکانی مێژووی سەردەمی ئومەوی کە بۆ ماوەی بیست ساڵ (٧٥- ٩٥ک/ ٦٨٤-٧١٥ز) لە عێراق وەک والی فەرمانڕەوایی کرد، لە زۆربەی سەرچاوەکان بە کەسێکی زۆردار و خوێن ڕێژ وەسفکراوە، جگە لەوە سیاسەتەکەی بە شێوەیەک ئاماژە کراوە کە چۆتە قالبی زێدەڕۆیی، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بارودۆخەی ئەو کاتەی دەوڵەتی ئومەوی کە پێویستی بە کەسێکی توند و زاڵ بووە، مێژوونووسانی سەرەتا و دوای ئەوانیش بە هەمان شێوە دووبارەیان کردۆتەوە، بۆیە ڕاستی و هەڵە لە بارەی ژیانی و کەسایەتی و سیاسەتی (الحجاج) تێکەڵ بووە، لەم توێژینەوەیە هەوڵدراوە تیشکبخرێتەسەر دەقە زێدەڕۆییەکان و شیکردنەوەیان و بەراوردکردنیان، ڕوونکردنەوەی ئەگەری زێدەڕۆییەکان و بارودۆخی ئەو کاتەی خەلافەتی ئومەوی.

وشە کلیکییەکان: (زێدەڕۆیی، الحجاج، ئومەوی، زۆردار، گێڕانەوە)

زێدەڕۆیی لە گێڕانەوە مێژووییەکان لە بارەی کەسایەتیی (الحجاج کوڕی یوسف الثقفي) (٤٠-٩٥ک/٦٥٩-٧١٤ز)

پێشەکی

مێژوونووسان لە کۆن و نوێدا پێشبڕکێیان کردووە لە بارەی قسەکردن دەربارەی حجاج و هێرشکردنە سەر سەرگوزەشتە و حوکمڕانییەکەی، بەهۆی ئەوەی یەکێک بووە لە گرنگترین کەسایەتییەکانی ماوەی فەرمانڕەوایی ئومەوییەکان، هەروەک باسکراوە کەسایەتییەکی سەرسامکەر و زۆر تایبەتمەندیی دژیەکی تیا بەدیکراوە، وای کردووە کە شیکارانی بواری تایبەتمەند و لێکۆڵەرانی ئەو ماوەیەی مێژووی ئیسلام، دووپاتی بکەنەوە کە ناوبراو لە تێڕوانینی ئەو خەلیفەیەی کردوویەتییە بەرپرس، پیاوی گونجاو بووە بۆ شوێن و کاتی گونجاو.

ئەو سەرچاوانەی کە باس لە حجاج دەکەن گوایە زۆرداربووە و یەکێک بووە لە فەرمانبەدەستە توندوتیژە بێ بەزەییەکان، دەکرێ دەرکەوتنی ئەویش بۆ ئەوە بووبێ تەرازووی هێزی سیاسی و سەربازی بگێڕێتەوە بۆ دەوڵەتی ئومەوی دوای ئەوەی خەلیفە عبد الملک (٦٥ک/٦٨٤ز) ڕادەسپێردرێ بۆ ئەم کارە قورسە، کە ئەویش گێڕانەوەی بەرقەراری و جێگیربوونی ئاسایش و هێز و دەسەڵات بوو بۆ ئومەوییەکان.

بۆیە لێرەدا دوور لە سیفەتی بەرگریکردن لەم کەسایەتییە، ئەوەی ڕاستییەکی حاشاهەڵنەگرە، ئەوەیە کە حجاج لە دامرکاندنی زۆرترین بزووتنەوەکانی دژ بە دەوڵەت وەک والییەکی دڵسۆزی دەوڵەتی ئومەوی زۆرداری کردووە, بەڵام نکوڵی ناکرێ لەوەی زێدەڕۆییش کراوە لە گێڕدراوە مێژووییەکان کە بە پێویست دەزانرێت لێکۆڵینەوەی لەسەر بکەین.

لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدەدراوە تیشکبخرێتەسەر زێدەڕۆییەکان و شیکردنەوەی دەقەکان و دواتر بەراوردکردنی بە دەق و سەرچاوەی تر تا بتوانرێت ڕاستیی کەسایەتیی ناوبراو و ئەو کار و کردەوانەی ئەنجامیداون دەستنیشانبکرێت، بە ئامانجی ئەوەی بۆ خوێنەر ڕوونبێتەوە، بێگومان ئەمەش بە هۆی ئەوەی ئەوەندە شت لەبارەی حەجاجەوە وتراوە وای لێهاتووە ڕاستی و هەڵەکان تێکەڵ بن، جیاکردنەوەیان لە یەکتر ڕەنج و ماندووبوونێکی زۆری پێویستبێ، ئەمەش لە ئەنجامی ئەوەی کە مێژوونووسە کۆنەکان چیان لە بارەی (الحجاج) ەوە وتووە بۆتە پەیڕەوێک، ئەوانەی لە دوایان هاتوون بەهەمان شێوە دووبارەیان کرۆدتەوە.

ئەم توێژینەوەیە دابەشی سەر سێ تەوەرە کراوە، لە تەوەرەی یەکەمدا باس لە ناساندنی حجاج کوڕی یوسف و زێدەڕۆیی سەبارەت بە ژیاننامەی دەکرێت. لە تەوەرەی دووەمدا باس لە زێدەڕۆیی لە کار و کردەوە سیاسییەکانی حجاج کراوە بە تایبەتی لەو ماوەیەی کە لە عێراق فەرمانڕەوایی کردووە، کە لەلایەن هەندێ لە مێژوونووسان لە ڕادەبەدەر بە زۆردار و ستەمکار وەسفی سیاسەتەکەی کراوە بە جۆرێک کە مێشکی مرۆڤ هەندێ جار قبووڵی ئەم گێڕانەوانە ناکات, لە تەوەرەی سێیەمدا باسی سیفەت و خوڕەوشتە چاکەکانی (الحجاج) کراوە کە لەلایەن مێژوونووسان ئاماژەی بۆ کراوە، تاوەکو ببێتە وەڵامێک بۆ هەموو ئەو وەسف و خستنەپاڵی ئەو کار و کردەوە خراپانەی کە لە بارەی (الحجاج) ەوە وتراون، لە کۆتاییشدا لە چەند خاڵێک ئەنجامەکان خراونەتەروو.

لە دیارترین ئەو سەرچاوانەی کە لەم توێژینەوەیە پشتیان پێ بەستراوە بۆ زانیاری لە بارەی بنەچە و لەدایکبوون و پەروەردەبوونی (الحجاج) کتێبی (البدء والتاریخ)ی (المقدسي م:٣٥٥ هـ/٩٧٦ز) و کتێبەکەی (المعارف)ی (ابن قتیبة م:٢٧٦هـ/٨٩٧ز) و (سیر اعلام والنبلاء)ی (الذهبي

م:٧٤٨هـ/١٣٦٩ز) و (البداية والنهاية)ی (ابن كثير م:٧٧٤ه/١٣٩٥ز.) و (مروج الذهب)ی (المسعودی م:٣٤٦ک/٨٦٠ز).....

له دیارترین ئەو سەرچاوانەی کە بەزێدەڕۆییەوە لە بارەی کەسایەتیی حجاجیان نووسیوە کتێبی (العقد الفريد)ی (ابن عبد ربە م:٣٢٨هـ/٩٤٩ز) و كتێبی (الكامل في اللغة والادب)ی (المبرد م: ٢٨٦ هـ/٩٠٧ز) و كتێبی (مروج الذهب ومعادن الجوهر)ی (المسعودي م:٣٤٦هـ/٩٦٧ز).

له دیارترین ئەو سەرچاوانەی کە زۆر بە وردییەوە لە سیاستەکەی (الحجاج) دواون کتێبی (الامامة والسياسة)ی (ابن قتيبة م: ٢٧٦هـ/٨٩٧ز) و کتێبی (تاريخ الرسل والملوك) (الطبري م: ٣١٠هـ/٩٣١ز)وکتێبی (تاريخ دمشق)ی (ابن عساكر م: ٥٧١هـ/١١٩٢ز) و کتێبی (المنتظم في تاريخ الامم والملوك)ی (ابن الجوزي م: ٥٩٧هـ/١٢١٨ز) کتێبی (الكامل في التاريخ)ی (ابن الأثير م:٦٣٠هـ/١٢٥١ز) جگە لە چەندین سەرچاوە و ژێدەری تر کە بۆ بەراوردکردن و شیکردنەوە لە دەقە مێژووییەکانی سەبارەت بە حجاج وتراون پشتی پێ بەستراوە.

تەوەرەی یەکەم

ناساندنی (الحجاج كوڕی يوسف الثقفي) و زێدەڕۆیی سەبارەت بە ژیاننامەکەی

١- ژیاننامەی حجاج

(الحجاج کوڕی يوسف الثقفي) یەکێکە لەو کەسایەتییە مێژووییانەی کە لە مێژووی ئیسلامیدا زۆر ناسراوە، بە تایبەتی لە سەردەمی ئومەوییەکاندا ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ حوکمکردنی ئەو ماوە درێژەی کە

نزیکەی بیست ساڵ (٧٥-٩٥ک/٦٩٤-٧١٤ز)بوو، و جۆری ئەو حوکمڕانییەی کە کردوویەتی لە عێراق.

ناوی تەواوی (حجاج کوڕی یوسف کوڕی حکم کوڕی عقیل کوڕی مسعود)ە، لە هۆزی (الثقیف)ە (المقدسي، د. ت، ٥/ ٢٧؛ الذهبي، ١٩٨٥، ٤/ ٣٤٣)، نازناوی (أبا محمد)ە(ابن قتیبة، ١٩٩٢، ١/ ٣٩٧؛ المقدسي، د. ت، ٦/ ٢٧)، جگە لەمە دەوترێ ناوی (کلیب) بووە سەرەتا کە دایکی ئەم ناوەی لێناوە، دواتر ناوی خۆی گۆڕیوە بۆ الحجاج. (المقدسي، د. ت، ٦/ ٢٧؛ ابن عبد ربە، ١٩٨٤ ٥/ ٢٧٥)

لە ساڵی (٤٠ک/ ٦٦٠ز) لەدایکبووە، دایکی ناوی (فارعة کچی همام کوڕی عروی الثقفي) بووە، سەرەتا شووی کردووە بە (یوسف الثقفي)، گوایە مغیرە داوای لێکردووە کە بیخوازێ و وتویەتی ئەمە ئەو کەسەیە کە پێویستە کەسێک بیخوازێ زاڵم بێت، و کە خواستویەتی لە خەودا بینیویەتی کە کەسێک پێی وتووە، چەند خێرا بە (خوێنڕێژ)ێک سکپرت کرد. (ابن کثیر، ١٩٨٨، ٩/ ١٢)، بێگومان ئەمەش یەکێکە لەم گێڕانەوانەی کە هەم خورافییە و هەمیش زێدەڕۆییە بۆ نیشاندانی کەسایەتیی ناوبراو بە خوێنڕێژ هەر لەو کاتەی کە لە سکی دایکیبووە.

دەوترێ حجاج مامۆستا بووە، لە (طائیف) منداڵانی فێری نووسین و خوێندن کردووە، و باوکیشی بەهەمان شێوە پیشەی مامۆستا بووە. (ابن عبد ربە، ١٩٨٤، ٥/ ٢٧٥)

یەکەم کاری سیاسی، والی بووە لە (تبالة) لە حیجاز، خەڵکەکە زۆر ڕقیان لێبۆتەوە دەریان کردووە، و بۆ ئەمە وتەیەکیان هەیە دەڵێن: ((أهون من تبالة على الحجاج))، دوای ئەوەی کە عبدالملک کوڕی مەروان ڕەوانەی دەکات بۆ جەنگی (عبداللەی کوڕی زبیر) ڕایدەسپێریت کە بیکوژێت، بەمەش خەلیفە دەیکات بە والی حیجاز بۆ ماوەی سێ ساڵ (ابن قتیبة،

١٩٩٢، ١/ ٣٩٧؛ المقدسي، د.ت، ٦/ ٢٧). دواتر دوای مردنی (بشر بن مروان) برای (عبدالملک) نووسراوێک دەنووسێ بۆ (الحجاج) داوای لێدەکات بێت بۆ عێراق لە جێگای برای ببێتە والی، قبووڵی دەکات و بە دوانزە سوارەوە بەڕێ دەکەوێ بەرەو عێراق و دێتە کوفە. (مسکویە، ٢٠٠٠، ٢/ ٢٥٥)

لە بارەی مردنی (الحجاج) دەوترێ تووشی نەخۆشییەک بووە بەهۆی جۆرە کرمێک لە سکی و گەدەی کە چارەسەری نەبووە بۆیە لە ساڵی (٩٥ک/ ٧١٦ز) مردووە (الطبري، ٢٠١٢، ٤/ ٢٦)، یاخود دەوترێت بە (سیل) مردووە دوای ئەوەی خەوی نەماوە، بەم جۆرە لە تەمەنی پەنجا و سێ ساڵی کۆچی دوایی کردووە. (المقدسي، د.ت، ٦/ ٣٩؛ ابن قتیبة، ١٩٩٢، ١/ ٣٩٧)

٢- زێدەڕۆیی سەبارەت بە کەسایەتیی (الحجاج کوڕی یوسف)

(الحجاج) لە زۆربەی سەرچاوە مێژووییەکان باسی لێوەکراوە، بە شێوەیەکی گشتی بە کەسێکی زۆردار و خوێنڕێژ و ستەمکار وەسفکراوە، کە زۆرجار ئەم وەسف و باسانە زێدەڕۆییان تیاکراوە هەوڵدراوە پەڵە بخرێتە سەر کەسایەتیی خۆی و دایکی و باوکیشی تا وای لێهاتووە، ڕاست و هەڵە تێکەڵ بەیەک بوون،

بۆ نموونە لە زۆربەی سەرچاوەکان کە باسی باوکی دەکرێ دەوترێ کەسێکی ناوداری هۆزەکەی خۆی بووە (ابن خلکان، ١٩٧١، ٢/ ٣٢)، کەچی (ابن عبد ربە) باسی ڕووداوێکی کردووە کە گوایە باوکی حجاج زۆردار و بێبەزەیی بووە، کاتی کاربەدەست بووە، بە (طائف) تێپەڕیوە بینیویەتی ئافرەتێک منداڵێکی هەتیوو بە شیری بزنێک بەخێوەدەکات بزنەکەی لێبردووە، مناڵەکە بەبێ شیر ماوەتەوە لە برسان مردووە، بۆیە کە باوکی (الحجاج) مردووە گۆڕەکەیان بەردباران کردووە (١٩٨٤، ٥/

٢٧٦)، ئەم دەقە ئاماژەیەکە بۆ ئەوەی کە حجاج زۆرداریيەکەی لە باوکییەوە بۆ ماوەتەوە، یان لە بارەی دایکییەوە کە دەوترێ گوایە لە هاوسەری یەکەمی جیابۆتەوە لەبەرئەوەی (جادوگەر) بووە، بۆیە تەڵاقی داوە. (المسعودي، ١٩٧٤، ١/ ٣٨٧) وەک ئاماژەیەک بۆ لەکەدارکردنی بنەماڵەکەی.

لە هەمووی سەیرتر لە باسی لەدایکبوونی (الحجاج) گوایە کاتێک لەدایکبووە بە ناکامی لەدایکبوو واتە ناتەواو بووە، کۆمی نەبووە، کۆمیان بۆ کردۆتەوە و شیری دایکی خۆی نەگرتووە، لە چەند کەسێکی شارەزایان پرسیووە وتویانە بزنێکی ڕەشی بۆ سەرببڕن خوێنەکەی تێهەڵسون، ڕۆژی دووەم هەمان کاریان کردۆتەوە سوودی نەبووە، ڕۆژی سێیەم بە هەمان شێوە ئەمجارە بزنێکی نێری (نێری) بۆ کوژرایەوە، تا لە ڕۆژی چوارەم خوێنەکەیان لە دەم و چاوی هەڵسویتەوە ئینجا شیری خواردووە، بۆیە (الحجاج) لەسەر ئەمە ڕاهاتووە کە خوێنڕێژ بێت هەر لە یەکەم ڕۆژی ژیانیەوە، خۆشترین شت لای ئەو ڕشتنی خوێن بووە.)المسعودي، ١٩٧٤، ١/ ٤٠٣)

مێژوونووسانی تر باسی ئەم ڕووداوە ناکەن تەنها یەکێک لە مێژوونووسانی سەدەی (١٠ک/ ١٦ز)، دەڵێ دوای ئەوەی (الحجاج) شیری دایکی نەگرتووە هەندێ کاهن وتویانە سێ بزنی بۆ سەر ببڕن خوێنەکەی تێهەڵسون و بە خوێنەکە بیشۆن وایان کردووە هەر بۆیە حجاج حەزی بەخوێنڕشتن بووە. (العاصمي، ١٩٩٨، ٣/ ٣٥٩)

ئەم گێڕانەوەیە لە چیرۆک دەچێ دوورە لە ڕاستی، زێدەڕۆییە بۆ وەسفکردن و نیشاندانی حجاج بە خوێنڕێژی، و ئەگەر گریمان وابووبێ لەوانەیە ئەمە نەریتێکی کۆمەڵایەتیی باوبووبێ لەنێوانیان کە خوێنی گیانەوەر بڕێژن بۆ منداڵ، ئەمە چۆن کاریگەری دەبێ لەسەر ئەوەی کە

ئەو کەسە ببێتە خوێنڕێژ، ئەمە بنەمای نییە بۆ دروستبوونی کەسایەتیی حجاج.

یاخود دەوترێ کە (الحجاج) چاوی کزبووە لەبەر ڕووناکی نەیبنیووە، قاچەکانی باریک بووە، لاشەی بچووک بووە، دەنگی کەم بووە. (المقدسي، د.ت، ٦/ ٢٧؛ ابن قتيبة، ١٩٩٢، ١/ ٣٩٧)

لە هەندێ گێڕانەوەدا مێژوونوسان (الحجاج) کافردەکەن گوایە لە ڕۆژی دوایی لە دۆزەخە، (المسعودي) دەگێڕێتەوە کە نووسەری (الحجاج) چۆتە لای خەلیفە (سليمان) پێی وتووە هەواڵم پێیە کە حجاج لە دۆزەخە (١٩٧٤، ١/ ٤٢٥)، یاخود کراوە بە (الخوارج) یان خوارجی ئەزارقە[١] کە وتراوە چۆن لەدوای کەسێک نوێژ بکەین کە دەرچووبێت. (ابن عبد ربە، ١٩٨٤، ٥/ ٣٠٤)

لە بارەی خواردنی حجاج دەوترێ حجاج لەو کاتەی کە بوو بە والیی عێراق ڕۆژانە لەسەر هەزار (سفرە) خوان نانی دەخوارد و لەسەر هەموو خوانێک جۆرێک لە نانی لوولدراو بە شۆربا و ماسی سوورەوەکراو هەبوو، دە کەسی لەسەر هەر سفرەیەک دادەنیشتن (المبرد، ١٩٩٧، ١/ ٢٤٢؛ ابن عبد ربە، ١٩٨٤، ٥/ ٢٧٦)، یاخود دەوترێ لە مانگی ڕەمەزان هەزار خوان بووە لە ڕۆژانی ئاسایی پێنج سەد خوان بووە لەسەر هەر سفرەیەک دەکەس هەبوونە، دە جۆر خواردن لە ماسی سوورەکراو و کوڵاو هەبوونە، و (الحجاج) خۆی لەسەر خوانەکان دەگەڕا ئەگەر برنج بە شەکر لێنەنرابێ بانگی چێشتلێنەری دەکرد و سزای دەدا، فەرمانیدەدا کە دوو سەد قامچی لێبدەن. (ابن عبد ربە، ١٩٨٤، ٥/ ٢٧٦)

جۆرە گۆزەیەک یاخود جەرەیەکی تایبەتی هەبوو کە دوو دانە بوون، یەکێکیان هەنگوین و ئەوەی تریان شیری تێدەکرا (الجاحظ، ١٩١٤، ١١)، و ڕۆژانە نێردراوی خۆی دەنارده ناو خەڵک بۆ ئەوەی بانگیان بکەن بۆ

خواردنی نانی بەیانی، دەیوت ئەی خەڵکینە کە ڕۆژهەڵات وەرن قاوەڵتی بخۆن، کە ڕۆژیش ئاوابوو وەرن نانی ئێوارە بخۆن، و حەجاج بە یەکێک لە زۆرخۆرەکانی سەردەمی خۆی ناوزەند کراوە.(المبرد، ١٩٩٧، ١/ ٢٤٣)

بێگومان ئەمەش یەکێکە لە زێدەڕۆییەکانی تر، خواردن و ئامادەکردنی هەزار خوان یان پێنج سەد خوان گەلێ زۆرە ئەگەر تەنها دانان و هەڵگرتن بێ و ئەم خواردنە و ژەمە چۆن دەخورێ لە ڕۆژێکدا وەسفێکی لە ڕادەبەدەرە و دوورە لە ڕاستی، جگە لەمەش ئەم ئاماژانە لە بارەی کەسایەتیی ناوبراو خراپ نین، بەڵکو نیشانەی جوامێری و خێر و خێرات و ناندەریی ئەو بووە.

تەوەرەی دووەم

زێدەڕۆیی لەبارەی سیاسەتەکانی (الحجاج کوڕی یوسف)

لە زۆربەی سەرچاوەکان باسی سیاسەتی حجاج دەکەن هەر لەو کاتەی کە هاتۆتە کوفە چۆتە ناو مزگەوت, بە مێزەرەکەی ڕوخساری خۆی داپۆشیوە چۆتە سەر مینبەرەکە بۆ ماوەی یەک سەعات قسەی نەکردووە، خەڵک زۆر توڕەبوون، تانەیان لە خەلافەتی ئومەوی گرتووە، بەڵام کە دەمامکەکەی لەسەر ڕوخساری کردەوە خەڵک حەپەسان یەکەم قسە کە کردی وتی: (أنا ابن جلايا وطلاع الثنايا... متى أضع العمامة تعرفوني) (اليعقوبي، ١٩٧٤، ٢/ ٢٧٣ ؛المبرد، ١٩٩٧، ٢/ ٢٩٧؛ الطبري، ٢٠١٢،٣/ ٥٤٧؛ ابن عساكر، ١٩٩٥، ١٢/ ١٣٠)، ئینجا دەستی کردووە بە وتاردان وتویەتی: " سوێند بەخودا هەر کەسێک کاری ناشرین بکات بە وێنەی کارەکەی خۆی پاداشتی ئەدرێتێ من هەندێ سەر ئەبینم کە پێگەیشتوون و کاتی لێکردنەوەیان هاتووە و من خاوەنی ئەم سەرانەم، من خوێن ئەبینم لە نێو مێزەرەکان و ڕیشەکان دێتە خوارەوە"، پاشان

دێرە شیعرێک دەڵێت. (المبرد، ١٩٩٧، ٢/ ٢٩٧؛ الطبري، ٢٠١٢، ٣/ ٥٤٧؛ المقدسي، د.ت، ٦/ ٢٩؛ ابن الاثير، ١٩٩٧، ٣/ ٤٢٠)

وتارێکی تری داوە بۆ خەڵکی عێراق و دەڵێ: ((ئەی خەڵکی عێراق خەڵکی دووبەرەکی و دووڕوویی و بەدڕەوشت، سوێند بەخوا پێش ئەوەی بێم کارەکانتان بەلامەوە گرنگ بووە بە ڕاستی داوام ئەکرد خوا بەمن تاقیتان بکاتەوە، ئەو قامچییەی کە دوێنێ پێم بوو بۆ ئەوە بوو ئێوەی پێ فێری ئەدەب بکەم، بەڵام لێم کەوتووە ئەمەم هێناوە بۆتان، {لەوکاتە ئاماژە بۆ شمشێرەکە دەکات} کە پاشان وتی "سوێند بەخوا بچووکتان دەکەم بە گەورە ئازادتان ئەکەم بە بەندە، پاشان دەتانهاڕم واتان نەرم دەکەم کە چۆن ئاسنگەر ئاسنەکەی نەرم دەکات یان نانەوا چۆن هەویرەکەی دەشێلێ)). (الجاحظ، ١٤٢٣، ١/ ٣٠٠؛ المبرد، ١٩٩٧: ١/ ٢١٥؛ الطبري، ٢٠١٢، ٣/ ٥٤٨؛ ابن الاثير، ١٩٩٧، ٣/ ٤٢٢)

لە هەندێ سەرچاوە جۆرە وتارێکی تر هەیە کە وتویەتی: ((ئەی خەڵکی عێراق دەست دەکەن بە چاوداگرتن لە یەکتر من پەیوەندیم بە ناکۆکییەکانتان نییە، من هەڵهاتووم لە زیرەکیدا لە ڕووداوەکان گەیشتووە ئەوپەڕی، ئەمیری موسڵمانان (عبدالملک) منی بە تاڵترین موو زانیووە ناردوومی بۆلای ئێوە، ئێوە خەڵکی دووڕوون و پارچەپارچەن، بڕواتان هەبێ خۆتان ڕاست نەکەنەوە تۆڵەی ئەمانە دەچێژن و تووشی سزا دەبن، دەرتان دەهێنم لەبن وەک چۆن درەختێک لەبن دەردەهێنم و لێی دەدەم وەک لێدانی وشترێکی دوور لە وڵاتی خۆی، هەتا وازدێنن لە تاوانکردن و گوێڕایەڵ دەبن))، پاشان وتویەتی ((بەخوا هەر شتێکم کردبێ بەوەفا بووم بەکاری خۆمم زانیوە)). (البلاذري، ١٩٩٦، ٧/ ٢٧٤؛ ابن الاثير، ١٩٩٧ ٣/ ٤٢٢)، ئەم وتارە لەلایەن (ابن کثیر) بەهەمان شێوەی خۆی گواستراوەتەوە.(١٩٨٨، ٩/ ١١)

دەقی ئەم وتارانە وانیشاندەدات کە حجاج کەسێکی توندئاژۆ بووە، یانیش سیاسییەکی زیرەک نەبووە، لەبەر ئەوەی وتاردان بەم زمانە زبرە خەڵک زیاتر دووردەخاتەوە، بەڵام کە سەیری بارودۆخی دەوڵەتی ئومەوی دەکەین لەم کاتەدا حجاج توانی زۆر بە جوانی کۆنترۆڵی هەموو لایەنەکان بکات.

گێڕانەوەیەکی تر هەیە لە بارەی ئەوەی کە کاتێ (عبدالملک) نامەی بۆ حجاج نووسیوە داوای لێکردووە بێت بۆ عێراق، بە ئامانجی شەڕکردن لەگەڵیان، ئەویش بە ئارەزووی خۆی دوو هەزار شەڕکەری خەڵکی شامی هێناوە لەگەڵ خۆیدا لەو شوێنەی کە دەچێتە ناو بەصرە، فەرمانی پێدان کە لەناو دەرگاکانی مزگەوتدا بڵاوببنەوە، پاشان خۆی هاتە ناو مزگەوتەکە لەگەڵ دوو سەد چەکداردا کە لە هاوەڵەکانی خۆی بوون، فەرمانیدا کە شمشێرەکانیان ئامادە بکەن و کاتێ مێزەرەکەی لەسەرکردەوە دەستپێبکەن، کە مێزەرەکەی لادا ئەوەی ڕوویدا یوویدا پەلاماری نوێژخوێنانیان دا، کوشتارێکی زۆریان لێکردن، ئەوانەی کە دەچوونە دەرەوەش پاسەوانەکان دەیان کوشتن، دەوترێ مزگەوتەکە هەژدە دەرگای هەبوو، کە حەفتا هەزار کەس لەو ڕۆژەدا کوژران. (ابن قتيبة، ١٩٩٧, ٢/ ٢٠٤)

بێگومان ئەو گێڕانەوەیە زێدەڕۆییە لەبەرئەوەی لە هیچ کام لە سەرچاوەکانی تر باسیان نەکردووە، و ژمارەی کوژراو گەلێ زۆرە ئەمە چ مزگەوتێک بووە جێگای ئەم هەموو کەسەی تیا بێت، و هەژدە دەرگا ئەمە چ مزگەوتێک بووە چەند گەورە بووە. دواتر، ئایا خەلیفە ناوبراوی ناردبوو بۆ عیراق بۆ کوشتن و بڕینی خەڵک؟ ئایا دەبێت خەلیفەی موسڵمانان کەسێک بەم جۆرە ڕابسپێرێ تا بەم جۆرە خەڵک بکوژێ و لەناو ببات یان ئەوەتا حجاج بە بێ پرس و ئاگاداریی خەلیفە ئەم کوشتن و بڕینەی کردووە.

(ابن كثير) دەڵێ (عبدالملك) حجاجی كرد بە والیی عێراق لەبەرئەوەی وای دەبینی پێویستە، لەبەر توندوتیژی و دڵڕەقی و لێهاتوویی حجاج (١٩٨٨,٩/ ١١)

(المسعودي) دەڵێ (عبدالملك) پێشینەی هەبوو لە خوێنڕێژی و كاربەدەستانی لەسەرهەمان ڕێچكەی ئەو بوون، هەروەك (الحجاج) لە عێراق، (المهلب) لە خۆراسان، (هشام بن اسماعیل) لە مەدینە، بەڵام حجاج لە زاڵمترین و خوێنڕێژترینیان بوو. (١٩٧٤, ١/ ٣٨٧)

هەر لە گێڕانەوەیەكی تردا دەوترێ (الحجاج) دەردەسەرییەک بوو ڕووبەڕووی خەڵكی عێراق بوویەوە، ئەمەش بە نزا و پاڕانەوەی خەلیفە (عمر بن الخطاب)، لەسەر ئەو كار و كردەوە و تاوانانەی كە پێشتر بەرانبەر پێشەوا باشەكانیان ئەنجامیانداوە و سەرپێچییان كردوون و پشتیانتێكردوون. (ابن عبد ربه، ١٩٨٤، ٥/ ٣٠٩ ؛ المقدسي، د.ت: ٦/ ٢٧)

بێگومان ئەمەش زێدەڕۆییە, چونكە بەهیچ جۆرێک ڕێتێناچێ كە خەلیفە (عمر بن الخطاب) دوعا بكات لە خەڵكی عێراق بۆ ئەوەی كەسێكی زۆرداریان بۆ هەڵكەوێ ڕۆژێک لە ڕۆژان وا بكات. (ابن كثير) هەمان بۆچوونی هەیە، بەڵام بێئەوەی ڕیوایەتەكە بە زاری خەلیفە (عمر بن الخطاب) بكات كە دەڵێت "بە گشتی پێ نواندنێكی خودایی بوو بۆ خەڵكی عێراق لەسەر ئەو كار و كردەوە و تاوانانەی كە پێشتر ئەنجامیان دابوو بەرانبەر پێشەوا باشەكان و لێیان هەڵگەڕابوونەوە و سەرپێچییان كردوون". (ابن كثير، ١٩٨٨، ٩/ ١٣٨- ١٤٦)

خەلیفە (عمربن عبدالعزیز) وتە و ڕای خۆی هەبووە دەربارەی حجاج ڕۆژێک وتویەتی: ((وەلید لە شام و حجاج لە عێراق (قره بن شريک) لە مصر... زەویان پڕكردووە لە ستەم و زۆرداری)) (المبرد، ١٩٩٧، ٢/ ٨٢). (ابن الجوزي) دەڵێ: (عمر بن عبدالعزیز) وتویەتی: ((ئەگەر میللەتی فارس

بە کیسراکانیەوە و ڕۆمیش بە قەیسەرەکانیانەوە بێن حوکممان بکەن، دادپەروەرتر دەبن لە حجاج)) (١٩٩٢، ٧/ ٥)٘ لەوە دەچێ هەر ئەم وتەیە بێ لەلای (ابن عبدربە) بە شێوەیەکی تر گێڕدراوەتەوە، گوایە (عمر بن عبدالعزیز) وتویەتی ئەگەر هەموو نەتەوەکان پیسترینی ناو نەتەوەی خۆیان هێنا ئێمەش (الحجاج)مان هێنا، ئەوا ئێمە لێیان دەبەینەوە. (١٩٨٤، ٥/ ٣٠٤).

دەوترێ کاتێ هەواڵی مردنی حجاج گەیشتۆتە (عمر بن عبدالعزیز) کڕنووشی سوپاسگوزاریی بردووە، لە خوا پاڕاوەتەوە کە مردنەکەی لەسەر جێگای بێت ئازاری مردنی نەچەشتبێ تا ئازاری دوا ڕۆژ و قیامەت بچێژێ. (ابن عبد ربە، ١٩٨٤، ٥/ ٣١٤)

لە توندوتیژی و بێبەزەییدا باسی حجاج کراوە کە بە چ شێوەیەک (سعید بن جبیر)[٢] ی کوشتووە، پێی کەلەبچەکراوە دواتر هەردوو قاچی لێکراوەتەوە و سەری لە پێستەی ڕا بڕدراوە. (الطبري، ٢٠١٢، ٤/ ٢٤)

جگە لەمە باسی ئەوە دەکرێ کە حجاج لە تۆڵەسەندنەوە زۆر توندوتیژ بووە، جارێکیان کەسێک هەڵکۆڵینی کردووە لە تەنیشت کۆشکەکەی، کۆشکی حجاج ڕووخاوە، بەمەش حجاج دووبارە کۆشکەکەی بە پیاوەکە چاککردۆتەوە، دواتر لەناو کۆشکەکە سەری بڕیوە. (البلاذري، ١٩٩٦: ٧/ ٢٩٧)

(ابن عساکر) دەڵێ لەناو هۆزی سەقیف دوو کەس هەڵکەوتوون (المبیر- الکذاب) خوێنڕێژەکە (الحجاج)ە و درۆزنەکەش (مختارە). (١٩٩٥، ١٢/ ١٢١)

مێژوونووسانی سەردەمی دواتریش بەهەمان بیروبۆچوون باسی حجاجیان کردووە، ئەوەتا (ابن خلکان و الصفدي) کە باسی (الحجاج)

دەکەن دەڵێن لە کوشتار و خوێنڕێژی و سزادانی خەڵک سەیر و سەمەرە بووە نموونەیان نەبینیوە، و دەوترێ گوایە بە (زیاد بن ابیە) چووە، بەڵام ئەو سنووری بەزاندووە. (١٩٧١، ٢/ ٣١؛ ٢٠٠٠، ١١/ ٢٣٩)

هەروەها لە بارەی (الحجاج) وتراوە کە بەزەبر و ناخپیس و خوێنڕێژ بووە، و لەگەڵ ئەمەش ئازا و فێلباز و زیرەک و ڕەوانبێژ بووە و کاری چاکیشی هەبووە لە دەریای تاوانەکانی. (الذهبي، ١٩٨٥، ٤/ ٣٤٣)، (ابن كثير)یش بەهەمان شێوەی (الذهبي) وەسفی دەکات، بەڵام زیادەیەک بۆ وەسفەکانی، دەڵێ زۆر خێرا بڕیاری داوە لە ڕشتنی خوێنی خەڵک بە کەمترین گومان، و دواتر دەڵێ (الحجاج) کافر ناکەین و پیایدا هەڵناڵێین بەهۆی ئەوەی جگە لەم کارە خراپانەی کاری چاکیشی کردووە، و دەڵێ حجاج دوای ئەوەی (سعيد ابن جبير)ی کوشت لە پشت ملەوە سەری بڕی و دوای سێ ڕۆژ خۆشی مرد. (١٩٨٨، ٩/ ١٢- ١٤)

(السيوطي) باس لەوە دەکات خەلیفە (عبدالملك) هیچ خراپەیەکی نەبوو تەنها دانانی (الحجاج) نەبێ بەسەر موسڵمانان و کوشتن و ڕەزیلکردن و زیندانیکردنیان و کوشتنی ژمارەیەک هاوەڵ و گەورە موسڵمانان کە بە ژمارنایەن، ڕەحمەتی لێنەبێ.(١٩٩٥، ١/ ١٦٦)

بابەتێکی تر کە لە سەرچاوەکان باس کراوە زیادە ڕۆیی تیاکراوە زیندانەکانی (الحجاج)ە، دەوترێ زیندانی حجاج سی و سێ هەزار کەسی تیابوو، لە شاری واسط، و ئەم زیندانە زۆر نالەبار بووە، ژووری تیانەبووە، هیچ سەقف و سێبەرێکی نەبووە، زیندانەکان چوونەتە پەنای دیوارەکانەوە تا تیشکی خۆر لێیان نەدا، هەروەها پاسەوانەکان لە زیندانەکانیان دەدا، و خواردنیان نانی گەنم و تێکەڵ بە خوێ و خەڵوز بوو. زیندانی جلی لەبەرنەبوو لەبەر تاوی خۆر ئاوا ڕەش ببوون وەکو زەنجیان لێهاتبوو، دەگێڕنەوە جارێکیان کوڕێک بەندکرابوو، دایکی هاتبوو سەردانی بکات کە بینبووی نەهی کردبوو، وتبووی " ئەمە کوڕی من نییە،

کوڕی من زەرد و سوور بوو، ئەمە زنجییە کوڕەکە بە قسە هاتووە وتویەتی دایکە بە خودا من کوڕی تۆم، من فڵانە کەسم خوشک و برام فڵانەیە، دایکەکە کە زانیویەتی کوڕیەتی بەزگی داوە و مردووە " (المسعودي، ١٩٧٤، ١/ ٤٢١ ؛ابن الجوزي، ١٩٩٢، ٦/ ٣٤٢)، جگە لەمە دەوترێ زیندانەکانی (الحجاج) ئافرەت و پیاو بەیەکەوە بوون و جیانەکرابوونەوە. (المسعودي، ١٩٧٤، ١/ ٤٢١)

لە دەقی پێشوو بۆمان دەردەکەوێ کە زێدەڕۆیی لە ژمارەی بەندکراوان هەیە، سی و سێ هەزار کەس گەلێک زۆربووە، لەوانەیە ژمارەی دانیشتووانی هەموو شاری واسط ئەوکات ئەوەندە نەبووبێ، ئەمە چ زیندانێەک بووە دەبێ چەند گەورە بووبێ بەگوێرەی ئەو وەسفەی دەکرێ تەنها شورایەک بووە، خەڵکی تێکراوە، ئینجا ئەو هاوینە گەرمەی (واسط) هەر دەبێ لەبەر تیشکی خۆرەکە بمرن، یان لە زستان لەبەر سەرما و باران چیان کردووە, یاخود تێکەڵیی ئافرەت و پیاو بێ جلوبەرگ لە زیندانەکان ئەمە هەر لە ئیسلامدا ڕێگەپێدراو نییە.

دەوترێ لە ماوەی ویلایەتی (الحجاج)دا لە سەرکردە و پیاوانی ناودار سەد و بیست هەزار کەس مردوون، جگە لە خەڵکی ئاسایی و لە زیندانەکانیشی پەنجا هەزار پیاو و سێ هەزار ئافرەت مردوون. (ابن عبد ربە، ١٩٨٤ ,٥/ ٣٠٩ ؛ المقدسي، د.ت، ٦/ ٣٩٥)

جگە لەمانە (الحجاج) دوای مردنی لەناو گۆڕیش باسی لێکراوە، دەوترێ پیاوێک سوێندی بە تەڵاقی خواردووە کە حجاج لە ناو دۆزەخە، یان دەوترێ لە گۆڕەکەیدا گوێبیستی هاوار وناڵەی حجاج بوون، یاخود دەوترێ ڕۆژێکیان پیاوێک هاتە لای (یزید بن ابی مسلم) وتی لە خەودا بینیم لە (الحجاج)م دەپرسی ئیستا حاڵت چۆنە؟ خودا چیت لێدەکات؟ حجاج لە وەڵامدا وتویەتی بە هەموو ئەوانە دەمکوژێ کە من کوشتوومن. (ابن عبد ربە، ١٩٨٤،٥/ ٣٠٧- ٣١٤)، ئەم وتانە هەمووی زێدەڕۆیی و

نیشاندانی ڕقە بەرانبەر حجاج لەبەر ئەوەی کەس نازانێ کەسێک بمرێ لە دۆزەخە یان نا، ئەمە تانها خودا دەزانێ مرۆڤەکان پەی بەم زانیارییانە نابەن، یاخود بیستنی هاوار و ناڵی کەسی مردوو لە گۆڕەکەی دوورە لە ڕاستییەوە.

(ابن الجوزي) دەڵێ: "بە (یزیدی کوڕی ابی مسلم) یان وتووە هاوار و ناڵەی حجاج لە گۆڕەوە دێت، ئەویش یەکێک لە هاوەڵەکانی لەگەڵیان دەنێرێ گوێیان لێبووە، بۆیە ئەویش وتوویەتی خوا ڕەحمت پێبکات ئەی (باوکی محمد) بە زیندوویی و مردوویی هەروابووی"، و لە هەمان کاتدا دەڵێ (عبدالملک) و (الحجاج) هەناویان لە دۆزەخ ڕادەکێشرێ، و دەڵێ خەڵکی عێراق بە مردنی حجاج زۆر خۆشحاڵ بوون، ئەو ڕۆژەیان بە (عرس العراق) ناوزەندکرد. (ابن الجوزي، ١٩٩٢، ٧/ ٥)

مێژوونووسی سەردەمی دواتر (الذهبي) ئەو گێڕانەوانەی (ابن الجوزي) بە هەمان شێوە باسکردۆتەوە. (الذهبي، ١٩٨٥، ١١/ ٢٤١) (ابن العماد) دەڵێ خودا بە مردنی حجاج میللەت و دونیای حەساندەوە لە شەوێکی پیرۆزی لە ٢٧ مانگی ڕەمەزان. (١٩٨٦، ١/ ٣٨٠)

تەوەرەی سێیەم

وەسفە چاکەکانی (الحجاج کوڕی یوسف) لە لایەن مێژوونووسانەوە

لەگەڵ ئەم هەموو دەقە و گێڕانەوانەی لە بارەی حجاج بە خراپی نووسراوە لەلایەن مێژوونووسانەوە، لە پاڵ ئەمانەش گێڕانەوە و سیفەتی باشیشی باسکراوە، ئەوەتا دەوترێ حجاج ئەوەندە سادە بووە، کە مردووە تەنها سێ سەد درهەم و قورئانێک و زینێک و خانوویەک و سەد قەلغان لە دوای بەجێماوە. (ابن عساکر، ١٩٩٥، ١٢/ ١٤٤)، واتە هەوڵی

نەداوە خۆی دەوڵەمەند بکات بە قۆستنەوەی ئەو هەموو دەسەڵاتەی کە هەیبووە لە پێناو کۆکردنەوەی پارە و سامان.

یاخود کە وەسفدەکرێ بەوەی کە زمانپاراو بووە وتراوە " کەسی ترمان نەبینیوە لە حسن بصری و حجاج زمانپاراوتر بێت " (الجاحظ، ٢٠٠٢، ١/ ١٤٩)، لە هەمان کاتدا بە زیرەک و لێزان و فێڵبازی سەردەمی خۆی ناسراوە کە دەوترێ " نەمان بینیوە عەقلی مرۆڤەکان ئەوەندە لەیەک بچن و لەیەک نزیک بن ئەوەندەی عەقلی حجاج و ئەیاس کوڕی معاویە"[٣]، کە عەقلیان لە پێشتری عەقلی خەڵکی سەردەمەکەی خۆیان بووە (الجاحظ، ٢٠٠٢، ١/ ١٠٢؛ ابن عساکر، ١٩٩٥، ١٠/ ١٦)، (ابن کثیر)یش هەمان ئەم دەقەی لە مێژووەکەی خۆیدا تۆمارکردووە. (١٩٨٨، ٩/ ١٣٩)

هەروەها یەکێک لەو شتانەی کە لە بارەی حجاجەوە وتراوە کە ڕەزیل نەبووە و زۆر چاوتێربووە، بە تایبەتی لە خواردن کە هیچ کات بە تەنها نانی نەدەخوارد، کە خواردن لەبەردەمی بوایە کێ لەوێ بوایە داوای لێدەکرد بەشداربێ لەگەڵی بیخوات، و دەیوت ڕەزیلی لە خواردن خراپترە لە (البرص) کە جۆرە نەخۆشییەکی پێستە. (ابن عبد ربە، ١٩٨٤، ٥/ ٣١٦؛ المبرد، ١٩٩٧، ٢/ ٢٩٩)

جگە لەمە دەوترێ حجاج زۆر حەزی لە ڕاستگۆیی بووە، و لێبوردە بووە، دەوترێ جارێکیان لە مەدینە بۆ ڕاوکردن چوو بە تەنها لە ڕێگادا پیاوێکی بینیوە، پرسیاری لێکرد لە بارەی حاڵ و ڕەوشی خەڵکی شار، پیاوەکە وتویەتی ناخۆشترین ڕەوشە، زۆردار و ستەمکار لەم شارەیە، ئەویش لێی پرسیوە مەبەستت حجاجە؟ وتویەتی بەڵێ، ستەمکارێکی زۆردارە خودا بیکوژێ، وتویەتی سکاڵای لێکەن لەلای خەلیفە ئەویش قسەی پێبڕیوە وتویەتی زۆر دوورە... خۆ (عبدالملک)یش لەو زۆردارترە بە نەفرەت بێت، حجاج دەستگیری دەکات پیاوەکە دەڵێ ئەو نهێنییە لای

من و تۆ بێ بۆ کەس باسی نەکەین پێدەکەنێ و ئازادیدەکات. (ابن عبد ربە، ١٩٨٤، ٥/ ٣٠٥)

یان دەوترێ جارێکیان حجاج دەچووە بەسرە لە ڕێگادا ئافرەتێکی بینی، پێی وت؛ ئەی حجاج خودات لەبیر بێت ئێمە شەش مانگە هاوسەرەکانمان دیلە، حجاج بەزەیی پێدا هاتەوە فەرمانی کرد بە ئازادکردنی هاوسەرەکەی و هەموو ئەوانەی کە لەگەڵی بوون (الکتبي، ١٩٢٧، ٥/ ٢٦٠). جگە لەمە دەوترێ؛ جارێکیان حجاج وتاری دەدا یەکێک لێی هەڵسایەوە قسەی ناشرینی پێ وت فەرمانی کرد دەستگیری بکەن، دواتر کە لەسەر مینبەر هاتە خوارەوە بانگی کرد و ئازادی کرد بەهۆی ئەو چاونەترسی و بوێرییەی کە هەیبوو بەرانبەری. (ابن عبد ربە، ١٩٨٤، ٥/ ٣٠٧؛ الصفدي، ٢٠٠٠، ١١/ ٢٣٩)

لە بارەی دینداری و لە خواترسی حجاج دەوترێ، زۆر حەزی لە قورئانخوێندن بووە، هەموو شەوێک قورئانی دەخوێند (ابن عساكر، ١٩٩٥: ١٢/ ١٢٧؛ ابن کثیر، ١٩٨٨: ٩/ ١٣٨)، دەوترێ حجاج قورئانی (ختم) دەکرد لەیەک ڕەکعاتدا لەناو کەعبە، و لە ڕەمەزاندا لە نێوان نوێژی مەغریب و عیشا (ختم)ی دەکرد، لەگەڵ بوونی زێدەڕۆیی لە تەواوکردنی خەتمی قورئان لە نێوان نوێژی مەغریب و عیشادا کە ماوەکەی تەنها کاتژمێرێکە بەڵام ئاماژەیە بۆ پابەندبوونی بە خوێندنی قورئانی پیرۆز، جگە لەمە دەوترێ (الحجاج) زۆر دەگریا لە ترسی خودا تاوای لێهاتبوو چاوەکانی کزببوو (ابن الجوزي، ٢٠٠٠، ١/ ٥٣١)، یان دەوترێ حجاج زۆر پێنەدەکەنی و ئەگەر پێکەنیبوایە تۆبەی دەکرد (ابن عساكر، ١٩٩٥، ١٢/ ١٣٦). کەچی مێژوونووسێکی سەردەمی دواتر دەڵێ حجاج نوێژەکانی خۆی دوادەخست. (ابن حجر، د.ت، ١/ ٥٣١)

ئەو تاوانانەی کە حجاج کردبوونی باسکراوە لە سەرچاوەکان، و لەگەڵ ئەم لە خودا ترسیە یەکناگرنەوە، ئەگەر ئەوەندە لە خودا ترسابێ

چۆن ئەم هەموو تاوانەی کردووە و خەڵکەکەی کوشتووە، ئایا لە ترسی خودا بووە کە لە ڕێچکەی خەلافەت و ئیسلام لایان داوە یان لەبەر ئەوەی دژی ئەبوون!.

(الأصفهاني) باسی ڕووداوێک دەکات کە دەڵێ (الحجاج) زاواکەی خۆی (مالک کوڕی أسماء) مێردی خوشکی خۆی والی ئەصفەهان بوو، بەڵام دوای ئەوەی بۆی بە دیارکەوت کە خیانەتی کردووە زیندانیی کرد، دواتر ئازادیکرد، دووبارە دەستی بردبوو بۆ پارەی دەوڵەت، ئەویش زیندانی کردەوە، دەوتر لە زیندان ئاوی پێدەدرا کە تێکەڵبوو بە خوێ و لیم. (٢٠٠٢: ١٧/ ٢٣١- ٢٣٢)

لەم دەقەدا بەدیاردەکەوێ کە حجاج دادپەروەر بووە خەمخۆری خەلافەت و میللەت بووە، تەنانەت خزمی خۆشی بوایە لێپێچینەوەی لەگەڵ کردووە.

(الذهبي) دەڵێ: (الحجاج) چاکەی زۆری هەیە، بەڵام لە دەریای تاوانەکانی نقوم بوون. (١٩٨٥ ٤/ ٣٤٣).

ئەگەر سەرنجی ئەو دەقانەی پێشوو بدەین دەبینین هەریەک لە مێژوونووسان کە وەسفی حجاجیان کردووە، بیروڕاکانیان دژبەیەکی تیا بەدیدەکرێ، هەر بە شێوەیەکی گشتی (الحجاج) هەر لەوکاتەی کە لە سکی دایکی بووە و دواتر لەدایکبووە، دواتر کە بۆتە دەسەڵاتدار هەڵسوکەوت وەسفەکانی پڕن لە گێڕانەوەی جۆراوجۆر و زێدەڕۆیی.

بەپێی ڕای توێژەرێک دەڵێ لە سەرچاوەکان ئەوەندە باسی حجاج کراوە تا وای لێهاتووە ڕاستییەکان تێکەڵی هەڵەکان بوون، بەڵام دەبێ ئەوەش بزانین کە دەروون و عەقلێکی ئەوەندە باشی هەبووە لە سیاسەتکردن کە لە ئاستی سەردەمەکەی خۆی بەرزتربوو، کە ئەمەش

زۆر بە ڕوونی لە ئازایەتی و چاونەترسییەکەی دیارە. (أق بيق، ٢٠١٦، ٣٠٩)، بە بۆچوونی ئێمە هەر ئەم سیاستە بوو کە بووە هۆی ڕزگارکردنی دەوڵەت لە دارمانێکی چاوەڕوانکراو دوای ئەو هەموو گرفتە سیاسییانەی کە دووچاری دەوڵەتی ئومەوی ببوون لە سەردەمی خەلیفە عبدالملک کوڕی مەروان کە سەردەمی ئەو بە سەختترین ماوە دادەنرێت بەهۆی زۆریی بزووتنە هەڵگەڕاوەکانی دژ بە دەوڵەت.

توێژەرێکی تر باسی ئەوە دەکات دەڵێ ئەگەر سەیری هەر کتێبێکی مێژوویی بکەین کە باسی حجاج کراوە بە (زۆردار و ستەمکار) وەسفکراوە، دەڵێ ئێمە ناتوانین بڵێین ئەمە ڕاست نییە ئەم کەسایەتییە دووربووە لەم وەسفانە، بەڵام ئەو بارودۆخەی کە ئەو کاتە عێراق هەیبوو کە حجاج والی بوو پێویستی بەو جۆرە کەسایەتی و حوکم و دەسەڵاتە هەبوو، واتە حجاج پێویستبووە بۆ کات و شوێنەکە، و لە هەمان کاتدا دەڵێ بەڵام ئەم دژە ڕەفتارییە لە سیفەتی حجاج بەدیدەکرێ کە تاوانبار کراوە بە خوێنڕێژ و لە هەمان کاتیشدا حەزی بە میوزیک و ئامێرەکانی میوزیک بووە و زۆر جار خۆی ژەنیویەتی، خۆی لە شاعیران نزیک کردۆتەوە و حەزی لە شیعر بووە، چۆن ئەم دوو سیفەتە لە یەک کەسدا کۆدەبێتەوە سەیرە!. (زيادة، ١٩٩٥، ٣٦٣)

ئەنجام

- (الحجاج کوڕی یوسف الثقفي) یەکێکە لە کەسایەتییە دیارەکانی مێژووی خەلافەتی ئومەوی، ماوەی بیست ساڵ لە هەستیارترین بارودۆخدا توانی حوکمی پڕکێشەترین ناوچەی خەلافەتی ئومەوی بکات و بیهێنێتەوە ژێر ڕکێفی خەلافەتەکە کە عیراق بوو.

- لە ئەنجامی بەدواداچوون بۆ ژیان و کەسایەتیی حجاج بۆمان بەدیاردەکەوێ کە حجاج و باوکی, کەسایەتیی دیاری بنەماڵەی خۆیان بوون، و لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوە (الحجاج) کەسێکی شارەزا بووە لە زمانی عەرەبی و قورئان، وەکو مامۆستایەک کاری کردووە، بەڵام لە سەرچاوە مێژووییەکان تانە و تەشەر خراوتە سەر خۆی و دایکی و باوکی و تەنانەت بنەماڵەکەشی، هەوڵدراوە کەسایەتییان لەکەدار بکرێ بە خراپ و خوێنڕێژ نیشانبدرێن، تەنانەت لە دوای مردنیشی باسیکراوە.

- سەبارەت بە حوکمی و سیاسەتەکەی لە عێراق بەخراپترین شێوە وەسف دەکرێ هەر لە سەرەتای وەرگرتنی حوکمییەوە لە پەڕاندنی سەری خەڵک و نەیارانی خەلافەتی ئومەوی و کوشتنی زۆرترین خەڵک لە ماوەی دەسەڵاتیدا و مردنی ژمارەیەکی لە ڕادەبەدەر لە نێو زیندانەکانیدا لە ئافرەت و پیاو و منداڵ، نکوڵی ناکرێ کە (الحجاج) توندوتیژ بووە، بەڵام زێدەڕۆیی کراوە لە گێڕانەوەکان، هەروەک لە ناوەرۆکی توێژینەوەکەدا ئاماژەمان بۆی کردووە.

- بە گەڕانەوە بۆ هەندێ سەرچاوە بۆمان بەدیاردەکەوێ کە (الحجاج) ئەو توندوتیژییەی بەکاریهێناوە، پێویستییەک بووە بۆ سەردەم و بارودۆخەکەی ئەو کاتە کە زۆرترین هەڵگەڕانەوە و کێشە و گیروگرفت لە ئارادابووە بە تایبەتی لە عێراق و کوفە، و مەبەستی

بوو به دڵسۆزی حوکم بکات بۆ خەلافەتی ئومەوی بۆ ڕزگارکردنی دەوڵەت لە دارمانێکی چاوەڕوانکراو، لە پاڵ ئەمەشدا حجاج کاری باشی زۆری کردووە و سیفەتی باشی زۆریشی هەبووە، کە باسی لێوەکراوە، بۆیە مێژوونووسان گەیشتونەتە ئەو بڕوایەی (الحجاج) لە دوو تۆی کەسایەتی دا خۆی حەشارداوە، کەسێکی باش و کەسێکی خراپ.

– لە خاڵی کۆتاییدا بۆمان بەدیاردەکەوێ کە حجاج سیاسییەکی سەردەمەکەی خۆی بووە، زانیویەتی چۆن هەڵسوکەوت بکات لەگەڵ بارودۆخ و خەڵکی سەردەمەکەی, توانیویەتی هێز و یەکێتی بۆ خەلافەتی ئومەوی بگەڕێنێتەوە.

پەراوێزەکان

١. خوارجی ئەزارقە: ئەمانە لایەنگری نافع ابن الازرق بوون، لە ڕۆژانی عبدالله ابن زوبێر درچوون لە بەسرە بەرەو ئەهواز چوون و دەستیانبەسەرداگرت و کاربەدەستەکەشیان کوشت، خەلیفە علیان کافر دەکرد، و حەڵاڵکردنی کوشتنی ژن و منداڵی ئەوانەی کە پێچەوانەی بیر و باوەڕی ئەوانن. (الشهرستانی، ١٩٦٨: ص١١٨)

٢. سعید بن جبیربن هشام الاسدی بە (ابا محمد)ناسرابوو،لە ساڵی ٤٦ك لەدایکبووە، یەکێکە لە تابیعیە دیارەکان، احمد بن حنبل شایەتی ئەوەی بۆ داوە کە هەموو کەسێک لە سەر ڕووی زەوی پێویستی بە زانست و زانیاریی ئەو هەبووە، لە ساڵی ٩٥ك بە دەستی حجاج لە واسط کوژرا لە تەمەنی ٤٩ ساڵی. (ابن خلکان،٢،١٩٠٠/٣٧٤)

٣. أیاس بن معاویە: کوڕی قرەی کوڕی ئەیاس المزنییە، کەسێکی زیرەک و ناودار و قازی بووە لە شاری بەسرە بە (أبا وائلة) ناسرابوو. (ابن عساکر، ١٩٩٥، ١٠/ ١٥)

ليستى سەرچاوە و ژێدەرەکان:

- ابن الأثير: ابو حسن على بن أبى الكرم محمد الشيبانى (ت٦٣٠هـ/١٢٣٢م)، ١٩٩٧، الكامل في التاريخ، تحقيق: عمر عبدالسلام تدمرى، دار الكتاب العربى، بيروت.

- الأصفهاني: أبى الفرج على بن الحسين (ت٣٥٦هـ/ ٩٦٧م)،٢٠٠٢، الأغاني،تحقيق؛د.احسان عباس، ط١،دار صادر.بيروت

- البلاذري: أحمد بن يحيى بن جابر (ت ٢٧٩هـ/٨٩٢م)، ١٩٩٦،أنساب الأشراف، تحقيق: سهيل زكار، ط١، دار الفكر، بيروت.

- ابن الجوزي: جمال الدين أبو الفرج عبدالرحمن بن على (ت٥٩٧هـ/١٢٠٠م)، ٢٠٠٠، صفة الصفوة، محقق: أحمد بن على، دار الحديث، قاهرة.

- ابن الجوزي: جمال الدين أبو الفرج عبدالرحمن بن على (ت٥٩٧ هـ/١٢٠٠م)، ١٩٩٢، المنتظم في تاريخ الملوك والأمم، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت:

- الجاحظ: عمرو بن بحر، (ت٢٥٥هـ/٨٦٨م)، ١٩١٤،التاج في اخلاق الملوك، محقق: احمد زكي باشا، ط١، مطبعة الاميرية، القاهرة

- الجاحظ: عمرو بن بحر، (ت٢٥٥هـ/٨٦٨م)، ٢٠٠٢، البيان والتبيين، دار والمكتبة الهلال، بيروت.

- الحنبلي: ابن العماد عبدالحي بن احمد بن محمد (ت١٠٨٩هـ/١٦٧٨م)، ١٩٨٦، شذرات الذهب، حققه: محمود الأرناؤوط، ط١، دار ابن كثير، دمشق.

- ابن حجر العسقلانى:احمد بن على بن انو الفضل،(ت٨٥٢هـ/١٤٤٨م)،د.ت،فتح البارى شرح صحيح البخارى،تحقيق؛محب الدين الخطيب،دار المعرفه،بيروت.

- ابن خياط: ابى عمر و خليفة بن الخياط بن ابى هبيرة (ت ٢٤٠ هـ/٨٥٤م)، ١٩٩٥،تاريخ خليفه بن الخياط، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت.

- ابن خلكان: ابو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن ابراهيم ابن خلكان البرمكى الاربلى (ت٦٨١هـ/١٢٨٢م)، ١٩٧١.،وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان، محقق: إحسان عباس، ط١، ج٤، دار صادر، (بيروت:

- الذهبي: شمس الدين أبو عبدالله محمد بن احمد (ت ٧٤٨هـ/١٣٤٧م)، ١٩٨٥، سير ألاعلام النبلاء، المحقق: مجموعة المحقيقين بإشراف شعيب أناوط، ط٣، مؤسسة الرسالة، د.م.

- زيادة: محمود: ١٩٩٥، الحجاج ابن يوسف الثقفي، المفتري عليه، دار السلام، ط١، مصر.

- الشهرستانى:محمد بن عبدالكريم بن ابى بكر احمد،(ت٥٤٨هـ)،١٩٦٨،الملل والنحل،تحقيق:عبالعزيز محمدالوكيل،دار الاتحاد العربى،القاهره.

- الصفدى:صلاح الدين خليل بن ايبک،٢٠٠٠،الوافى بالوفيات،تحقيق؛احمد الارناوط وتركى مصطفى،دار الاحياءالتراث،بيروت

- الطبرى: محمد بن جرير(ت٣١٠هـ/٩٢٢م)، ٢٠١٢، تاريخ الطبري (الأمم والملوک)، ط٥، دار الكتب العلمية،بيروت.

- العاصمی؛عبدالملک بن حسین بن عبدالملک الشافعي (ت ١١١١هـ/١٦٩٩م)،١٩٩٨،سمط النجوم العوالی فی آنباء الآوائل والتوالی،تحقیق؛عادل احمد عبدالموجود،علی محمد معوض،دار الکتب العلمیه،بیروت.

- ابن عبدربه: أبی أحمد بن محمد بن عبدربه الأندلسي (ت ٣٢٨هـ/٩٣٩م)، ١٩٨٤،كتاب العقد الفريد، حققه و شرحه: د. محمد التونجي، ط١، الكتب العلمية،بيروت.

- ابن عساكر: أبو قاسم على بن الحسن بن هبه الله (ت ٥٧١هـ/١١٧٥م)، ١٩٩٥، تاريخ دمشق، محقق: عمرو بن غرامة العمروي، دار الفكر للطباعة والنشر، بيروت.

- على اق بيق: د. عزة: ٢٠١٦، قراءة في سيرة الحجاج بن يوسف الثقفي (٤٠- ٩٥هـ)، تقديم وتصدير: و. عمار محمد النهار، دار العرب،، دمشق.

- الغزي: سالم لذيد والي، ٢٠١٥، شخصية المختار الثقفي هند المؤرخين القدامي، تقديم: محمد علي الحلو، دار الكتب والوثائق، ط١، كربلاء.

- ابن قتيبة: ابو محمد عبدالله بن مسلم الدينورى (ت ٢٧٦ هـ/٨٨٩م)، ١٩٩٧، الأمامةو السياسة، تحقيق: خليل منصور، دار الكتب العلمية، بيروت.

- ابن قتيبة: ابو محمد عبدالله بن مسلم الدينورى (ت ٢٧٦هـ/٨٨٩م)، ١٩٩٢،المعارف، تحقيق: ثروت عكاشه، ط٢، ناشر هيئه المصرية العامةللكتاب، القاهرة

- ابن كثير: أبو فداء إسماعيل بن عمر (ت ٧٧٤ هـ/١٣٧٢م)، ١٩٨٨،البداية والنهاية، محقق: على شيري، ط١، دار الحياء التراث، د.م.

- الكتبي؛محمد بن شاكر بن احمد (ت ٧٦٤ هـ/١٣٦٢م)،١٩٢٧،عيون التواريخ،تحقيق:حسام الدين القدسى،دار الانصار،القاهره.

- مسكويه: أبو على أحمد بن محمد بن يعقوب (ت٤٢١هـ/١٠٣٠م)، ٢٠٠٠،تجارب الأمم وتعاقب الهمم، محقق: ابو القاسم إمامى، ناشر سروش، طهران.

- المقدسي: المطهر بن طاهر (ت ٣٥٥هـ/٩٦٥م)، د.ت،البدء و التاريخ، مكتبه الثقافة الدينيه، بورسعيد.

- المسعودي: ابو حسن على بن الحسين بن على (ت ٣٤٦ هـ/٩٥٧م)، ١٩٧٤،مروج الذهب ومعادن الجوهر، تحقيق: محمد محى الدين، عبدالحميد، ط٥، دار الفكر، بيروت.

- المبرد؛محمد بن يزيد (ت٢٨٥هـ/٨٩٨م)،١٩٩٧،الكامل فى اللغه والأدب،محقق؛محمد ابو الفضل ابراهيم،ط٣،دار الفكر العربى،القاهره.

- اليعقوبي: أحمد بن أبي بعقوب بن جعفر (ت بعد ٢٩٢هـ/٩٠٤م)، ١٩٧٤،تاريخ اليعقوبي، قدم له و علق عليه: محمد صادق فكرالعلوم، ط٤، المكتبة الحيدرية، النجف.

خلاصة

يعد الحجاج بن يوسف الثقفي أحد الشخصيات البارزة في تاريخ الدولة الأموية الذي حكم العراق كوالي لمدة ٢٠عاما (٧٥ـ٩٥هـ/٦٨٤ـ٧١٥م)، والذي وصف في أغلب المصادر بالظلم والقسوة، وبالغت المصادر في وصف سياسته بالقساوة المفرطة، ويعود ذلك الى الأوضاع التي مرت بها الدولة الأموية من كثرة الحركات المعارضة التي كانت بحاجة الى والي يحسم الأمر، لذلك تضاربت الآراء حول شخصيته وسياسته، ونحاول في هذا البحث تسليط الضوء على النصوص التي بالغت في حكمها على الحجاج، مع تحليل تلك النصوص ومقارنتها مع نصوص أخرى اخذين بنظر الاعتبار معرفة تداعيات تلك المبالغات.

Abstract

Al-Hajjaj bin Yusuf Al Thaqafi is considered as one of the prominent figures in the history of Umayyad State, who ruled Iraq as a governor (Wali) for 20 years (75-95 H / 684-715 AC). That period was identified, in many sources, as an era of tyranny and oppression. The sources exaggerated the pictures of his policy as extremely cruelty. This was because, the Umayyad State underwent many oppositional movements that needed a ruler to settle them down. Thus, there were conflicting opinions about his personality and policy. In this research, we try to shed light on the texts that exaggerated their judgment on Al-Hajjaj, along with analysis and comparison with other texts, considering the knowledge of the consequence of those exaggerations.

key words(overstatment--narratives--the cruel--alhajjaj--Umayya)